

Денисенко Галина (м. Київ)

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
Центру досліджень історико-культурної спадщини України
Інституту історії України НАН України

Денисенко Олена (м. Київ)

Кандидат історичних наук, доцент кафедри загальноправових
дисциплін Навчально-наукового інституту права та психології
Національної академії внутрішніх справ України
УДК: 325.455:159.953 (477)

МЕМОРІАЛЬНИЙ ПРОСТІР УКРАЇНИ У ФОРМУВАННІ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

У статті досліджується візуальна складова у формуванні історичної пам'яті українського народу. Огляд символічного простору, основу якого складає культурна спадщина, свідчить про його залежність від політичних та соціально-економічних процесів.

Ключові слова: пам'ятки, культурна спадщина, меморіальний простір, історична пам'ять.

У формуванні історичної пам'яті і національної свідомості народу важливу роль відіграє культурна спадщина. Візуальний компонент, що включає монументальні пам'ятники, пам'ятні місця, будинки, меморіальні комплекси, фортифікаційні споруди, цвинтарі, окремі поховання, створює меморіальний простір, який не лише відображає історичне минуле, а й активно формує суспільні погляди громадян.

До перерахованих пам'яток, які значною мірою формують меморіальний простір, відносяться й інші візуальні компоненти: паради, церемонії, пов'язані з історичними подіями або вшануванням видатних національних діячів, фольклорна та художня творчість, закріплена у суспільній пам'яті¹. Але саме нерухомі пам'ятки археології, історії, архітектури, містобудування, науки і техніки, монументального мистецтва є найбільш наочною формою пам'яті окремої людини і суспільства загалом. Знайомство з важливими сторінками минулого нашої країни, духовним досвідом попередніх поколінь набуває у процесі сприйняття нерухомих пам'яток історії загальнодоступної, емоційної форми, сприяючи не лише знайомству з історичним минулим, але всебічному розвитку людини. Участь у різних пошукових загонах, реконструкція історичних

¹ Симоненко І.М. Меморіальний простір України: кризовий стан та шляхи оздоровлення / Ігор Симоненко // Стратегічні пріоритети. — 2009. — № 4 (13). — С. 53.

подій (особливо це стосується воєнної історії, що стало особливо популярним в останні роки) створює наочно-образний характер певного процесу, відчуття особистої причетності кожного учасника до конкретних подій і персоналій вітчизняної і всесвітньої історії.

Досліджуючи теоретичні питання феномена пам'яті, вітчизняні науковці Владислав Верстюк, Ігор Гирич, Галина Денисенко, Віталій Скальський, Ігор Симоненко звертають увагу на пам'яткознавчий аспект, ставлення громадськості до меморіального простору, сприймання знакових подій і історичних діячів через пам'ятки і місця пам'яті².

Мета статті — з'ясувати роль меморіального простору, основу якого складає культурна спадщина, у формуванні історичної пам'яті українського народу.

Меморіальний простір України створювався упродовж усього розвитку і змінювався під впливом політичних та соціально-економічних процесів, регіональних відмінностей. У XIX столітті українські землі входили до складу Російської та Австро-Угорської імперій (з 1867 р.), де активно реалізувалася політика пам'яті, в якій не знаходилося місця українцям. У великих містах України встановлювалися пам'ятники російським самодержцям, полководцям, діячам російської і австрійської культури. Меморіальними дошками і пам'ятними знаками відзначалися місця, пов'язані з перебуванням царських осіб, вшануванням історичних постатей, які сприяли зміцненню і розвитку імперій.

Особливу увагу уряди приділяли річницям важливих для імперій подій. Процес увічнення пам'яті про перемогу в Полтавській битві (1709 р.) був започаткований російською владою відразу після самої події. Увічнення розпочалося із встановлення на полі битви колони, яка символізувала перемогу російської армії. З наближенням столітнього ювілею Полтавської битви виникла ідея спорудити в центрі новостворюваного головного майдану міста монумент, який будувався протягом п'яти років.

² *Верстюк В., Скальський В.* Українська революція 1917–1921 рр. у політиці формування національної пам'яті в 2007–2010 рр. / Владислав Верстюк, Віталій Скальський // Проблеми вивчення української революції 1917–1921 рр. — Вип. 5. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. — С. 5–23; *Капась І.* Історична пам'ять про антинацистський рух опору радянських партизан і підпільників Наддніпрянщини: генеза, механізми процесу / Іван Капась // Краєзнавство. — 2011. — № 4. — С. 121–131; *Симоненко І.* Меморіальний простір України: кризовий стан та шляхи оздоровлення / Ігор Симоненко // Стратегічні пріоритети. — 2009. — № 4 (13) — С. 53–63; *Симоненко І.* Особливості структури історичної пам'яті українського народу та шляхи формування національного історичного наративу / Ігор Симоненко // Стратегічні пріоритети. — 2009. — № 1 (10). — С. 51–61; *Гирич І.* «Історичний шлях» у київських монументах: спадок минулого і сьогочасні проблеми / Ігор Гирич // Пам'ятки України. Історія та культура. — 2007. — № 1. — С. 122–138.

По завершенню забудови площі пам'ятник, відкриття якого відбулося у червні 1811 року³, став домінантою всього архітектурного ансамблю. Завершення формування меморіального комплексу відбулося на початку ХХ століття під час святкування 200-річчя Полтавської битви⁴. Помпезне святкування круглої дати перемоги російських військ над шведами царизм прагнув використати для пропаганди ідей монархізму, непорушності і міцності підвалин самодержавства. Влада намагалася підкреслити силу російської зброї, ствердити свою присутність на українських землях, принизити пам'ять про українських воїнів, викликати негативне ставлення до тих українців, хто наважувався виступити проти російського панування. Цікаву паралель між подіями початку ХVIII століття і першої половини ХХ-го проводить полтавська дослідниця Оксана Сальнікова. Як відомо, однією з найзнаменніших подій дорадянського періоду вважалася Полтавська битва, яка вивела Росію в ранг великих держав Європи. Перемога у Другій світовій війні стрімко змінила роль і місце СРСР у світі, перетворивши його у наддержаву. Паралелі були настільки очевидні, що урочисте відзначення ювілею Полтавської битви у 1949 році шляхом створення музею-заповідника, виносилося на порядок денний⁵.

В умовах незалежної Української держави з'явилася можливість виважено оцінити тогочасні події, перемогу російської армії і поразку українських збройних сил, які брали участь у битві. У 1991 році в Батурині на рештках земляних валів заміської резиденції гетьмана Івана Мазепи насипаний курган і встановлений хрест в пам'ять про мешканців міста, страчених у 1708 році російськими військами за підтримку гетьмана, неподалік — пам'ятна плита з портретом Мазепи і текстом: «Вклонимось цій землі! З неї черпав снагу гетьман України Іван Мазепа, з ім'ям якого пов'язане славне і трагічне в історії твоєї Вітчизни»⁶. У 1993 році на базі нерухомих пам'яток історії та культури створений Державний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця», до складу якого увійшли 39 унікальних пам'яток археології, історії, архітектури, містобудування і природи доби Гетьманщини. У Полтаві встановлений пам'ятний знак загиблим українським козакам, продовжується облаштування

³ *Вечерський В.* Пам'ятки архітектури і містобудування Лівобережної України / Віктор Вечерський / К.: Видавничий дім А.С.С., 2005. — С. 209.

⁴ *Званцев П.М.* Собор ратной славы. Из истории Сампсониевского собора в Санкт-Петербурге / П.М. Званцев // Военно-исторический журнал. — 2006. — № 6. — С. 67.

⁵ *Денисенко Г.* Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини / Галина Денисенко. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. — С. 167.

⁶ *Вечерський В.* Гетьманські столиці України / Віктор Вечерський. — К.: Інформ.-аналітична агенція «Наш час», 2008. — С. 192, 196.

лінії редутів, споруджується Ротонда вшанування пам'яті всіх полеглих у Полтавській битві, Меморіальний комплекс у с. Жуки Полтавського району⁷.

Протягом ХХ століття візуальний компонент історичної пам'яті українського народу неодноразово зазнавав великих втрат та ідейних переорієнтацій. Меморіальний простір і формування історичної пам'яті взаємопов'язані ідеологічними проектами. Найбільш характерним став Ленінський план монументальної пропаганди, згідно з яким знищувалися пам'ятники однієї епохи і увічнювалася пам'ять про державних і громадських діячів революційної доби. У квітні 1918 року було видано декрет Леніна про зняття пам'ятників царським особам і масове встановлення пам'ятників революціонерам і прогресивним діячам культури. Було затверджено перелік з 69 імен. Аналогічний декрет видано і в Україні у травні 1919 року⁸. Одне з перших рішень радянської влади стосувалося спорудження бюстів Карла Маркса, Фрідріха Енгельса, Рози Люксембург, Карла Лібкнехта, Володимира Леніна. У Києві на Думській площі, на місці пам'ятника Петру Столипіну, було встановлено погруддя Маркса (нині — майдан Незалежності), на Софійській — бюст Леніна, на Караваївській (нині — площа Льва Толстого) — колону на честь вождів революції, на розі вулиць Миколаївської і Московської (нині — площа Героїв Арсеналу) — гармату на місці пам'ятника Івану Іскрі й Василю Кочубею. У кожному районі міста з'являлися пам'ятники Дмитру Мануїльському, Григорію Петровському, Феліксу Дзержинському, Михайлу Калініну, Власу Чубарю, Станіславу Косіору⁹. Вибір героїв і подій здійснювався відповідно постулатів комуністичної ідеології тоталітарного режиму. Оскільки історична пам'ять пов'язана з топонімікою, відразу «за побажаннями трудящих» почали змінюватися назви вулиць, районів, кінотеатрів, фабрик і заводів, широкого розмаху набула монументальна пропаганда. Знищувалися пам'ятки попередніх епох: громадські будівлі, оборонні споруди, кладовища, твори монументальної скульптури і образотворчого мистецтва, створені минулими генераціями, які надавали Києву особливого колориту і надзвичайного краєвиду.

⁷ Верстюк В. Гетьман І. Мазепа в історичній пам'яті України / Владислав Верстюк // Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав. Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. — Харків: ФОП Толмачова Н.Ю., 2009. — С. 25.

⁸ Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / За загальною ред. Юрія Шаповала. — К.: ІПЕНД, 2013. — С. 195.

⁹ Анисимов А. Скорбное бесчувствие. На добрую память о Киеве, или грустные прогулки по городу, которого нет / Александр Анисимов. — К.: «ТАВАСНУК Ltd», 1992. — С. 136.

Масова руйнація релігійних архітектурних пам'яток прокотилася по країні в 1930-х роках. Лише в монастирях Північного Лівобережжя України було знищено 6 пам'яток архітектури XVII століття, 16 — XVIII, 14 — XIX. Особливо відчутними були втрати, понесені культурним фондом Києва. Після перенесення до Києва у 1934 році столиці радянської України руйнування релігійних святинь набуло характеру чітко спланованої акції. Давній центр Київської Русі з її золотoverxими банями, за прикладом Москви, було вирішено перетворити в своєрідний еталон нового соціалістичного міста. У вересні 1934 року в Києві розпочалося руйнування Михайлівського Золотоверхого собору, в 1935-му — унікального Межигірського монастирського комплексу. В березні 1936 року президія Київської міськради винесла рішення про знесення Десятинної, а заодно і Покровської церков. Подібна доля спіткала Військовий Микільський собор, дзвіницю Кирилівського монастиря, Трьохсвятительську церкву, Братський монастир¹⁰. Кількість знищених пам'яток у Києві досягла 254 одиниць¹¹. Олександр Довженко писав у своєму «Щоденнику»: «Одне слово, двадцятий вік помстився. Погуляв по слідах і дев'ятнадцятого, і сімнадцятого, і одинадцятого. Зоставив бити цеглу, кам'яні коробочки, на які противно дивитися, і покарбовану землю. Мені здається, що в наступних часах нашу героїчну епоху будуть вважати епохою занепаду в багатьох смислах»¹².

Відбираючи події для увічнення, ідеологічна машина поєднала звичайну схему російської історії з формаційним і партійно-класовим підходами, яка у викладі Юрія Шаповала має такий вигляд: «давньоруська народність — литовсько-польська колонізація — Переяславська рада — суспільно-політичні рухи — жовтнева революція та громадянська війна — утворення УРСР — Велика вітчизняна війна — розпад СРСР»¹³. Головною подією XX століття стала жовтнева революція, яка відображена у низці монументів, назвах вулиць, населених пунктів і міст. Другою подією вважалася перемога у Другій світовій війні (тодішня назва — Велика вітчизняна війні), яку увічнюють 45 тисяч пам'ятників та

¹⁰ Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1942 рр. — Ч. 11: Кінець 20–1941 рр. / Олексій Нестуля. — К., 1995. — С. 172, 173.

¹¹ Пам'ятки Києва, знищені у XX столітті / Автор спеціального змісту Людмила Проценко. — К.: Картінформ, 1991.

¹² Пам'ятки України. — 1989. — № 1. — С. 38.

¹³ Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / За загальною ред. Юрія Шаповала. — К.: ІПЕНД, 2013. — С. 200.

обелісків, 28 тисяч братських могил¹⁴. Інші події відображалися у камені у контексті зазначеної схеми. Для увічнення найвизначніших подій історії, партійних і державних діячів використовувалась монументальна пропаганда, на їх честь перейменовували міста і села, площі і вулиці, споруджували скульптурні зображення, яким надавався статус пам'ятки історії та культури.

Крах комуністичного режиму, розпад СРСР, проголошення незалежної Української держави в 1991 році відзначені у меморіальному просторі країни як черговий переломний момент. Сучасний меморіальний простір України перебуває у доволі неоднозначному становищі. Головними ознаками даного процесу стали очищення від пам'яток тоталітаризму, демонтаж певних категорій пам'ятників радянського періоду, регіональні особливості трансформації меморіального простору країни, так звана «війна пам'ятників», масове встановлення національно-державницьких монументів. У регіонах країни, які входили до складу різних державних утворень протягом тривалого періоду, сформувалися протилежні оцінки історичних подій і героїв, що приводить до розколу в українському суспільстві щодо окремих категорій пам'яток.

На зміну канонічному набору радянської доби встановлюються пам'ятники діячам Української революції 1917–1921 років, провідникам національно-визвольного руху, видатним українським діячам науки і культури, відзначаються події національної історії. Разом із суттєвими якісними і кількісними змінами на шляху відродження національної самосвідомості залишається незавершеним процес очищення країни від спадку тоталітаризму. Важливим для ідентифікації певних соціальних груп чи суспільства в цілому є відбір визначних постатей української історії, вибір подій, знакових для українського народу. Це, передусім, події Національно-визвольної війни середини XVII століття, національно-визвольний рух українського народу упродовж всього історичного поступу.

Тільки за часів незалежності, в умовах національного і культурного відродження України, дослідження та увічнення історії українського козацтва виходить на належний рівень. Останнім часом виявлено 1174 нерухомі пам'ятки, пов'язані з українським козацтвом, понад 200 пам'ятних місць — лише на Київщині¹⁵. Знято тавро зрадника з українського

¹⁴ Тронько П.Т. Згадаймо всіх поіменно... З історії боротьби комсомольців і молоді проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. / Петро Тронько. — К.: Вид-во «Молодь», 2001. — С. 219.

¹⁵ Денисенко Г. Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини / Галина Денисенко. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. —

гетьмана Івана Виговського, дана об'єктивна оцінка його діяльності. Історична пам'ять про патріота України, соратника Богдана Хмельницького зберігається в пам'ятниках на батьківщині гетьмана в с. Вигів (Коростенський р-н, Житомирська обл.), Германівка (Обухівський р-н, Київська обл.), де відбулася в 1659 році Чорна рада, після якої Іван Виговський змушений був скласти булаву, Шаповалівка (Сумська обл.), місце Конотопської битви 1659 року, Музей-меморіал у с. Руда (Львівська обл.), де, за деякими припущеннями, похований гетьман.

XX і початок XXI століть асоціюється у колективній пам'яті людства з революціями, двома світовими, громадянською і «холодною» війнами, трьома голодоморами, форсованою індустріалізацією та примусовою колективізацією, великим терором 1930–1950-х років, Чорнобильською катастрофою, проголошенням державної незалежності України, Революцією гідності і агресією Росії проти України. Серед нових національно спрямованих пам'ятників, покликаних відродити історичну пам'ять суспільства, переважають теми Голодомору, політичних репресій. Найбільша кількість пам'ятників і пам'ятних знаків присвячені Голодомору 1932–1933 років. Станом на липень 2008 року в Україні налічувалося 4452 пам'ятників і пам'ятних знаків на вшанування пам'яті жертв Голодомору, 12 вересня 1993 року на Михайлівській площі у Києві відкрито загальнонаціональний Меморіал пам'яті жертв Голодомору в Україні, у листопаді 2008 — Меморіал жертвам голоду-геноциду 1932–1933 років в Україні¹⁶.

Друга група щойно виявлених і споруджених пам'яток за кількістю — це пам'ятки жертвам політичних репресій. На жаль, мало що можна почерпнути в літературі про місця пам'яті, увічнення жертв Великого терору в Україні. Списки пам'ятників жертвам політичних репресій на території колишнього СРСР, складені за підтримки Агентства США з міжнародного розвитку, Фонду Джексона (США) і Фонду Сахарова (США), налічують 1213 позицій, в тому числі по Україні — 180 пам'ятників і меморіальних дощок¹⁷. Це далеко не повний список, в нього, зокрема, не включені музейні комплекси, будинки, де мешкали і працювали представники української інтелігенції — науковці, письменники,

С. 146; Демиденко О. Увічнення та збереження історії козацтва... / Автореферат дис.. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Ольга Демиденко. — К., 2005. — С. 14.

¹⁶ Веселова О. Меморіальні знаки й пам'ятники жертвам голоду-геноциду 1932–1933 рр. в Україні / Олександра Веселова // Краєзнавство. — 2009. — № 1–2. — С. 177.

¹⁷ Режим доступу: <http://www.sakharov-center.ru>; Поточний архів Центру досліджень історико-культурної спадщини України Інституту історії України НАН України (далі — ПА ЦДІКСУ Інституту історії НАН України).

актори, режисери, репресовані за часів сталінщини. Багато пам'яток фігурують у списку неодноразово, іноді під різними назвами.

Ініціативи щодо відзначення видатних постатей Української революції 1917–1921 років виписані в офіційних указах президента України у зв'язку з виповненням у 2005–2009 роках ювілейних річниць від дня народження діячів УНР та ЗУНР і для утвердження в суспільній свідомості об'єктивної оцінки їх ролі в історії, забезпечення консолідації української нації. За часів незалежності постало 9 пам'ятників Михайлу Грушевському, ім'ям провідного історика і державного діяча названі наукові установи, навчальні заклади, існує 4 музеї (Київ, Львів, с. Сестринівка Козятинського р-ну Вінницької обл., с. Криворівня Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.)¹⁸. На відміну від пам'яті про Грушевського, пам'ять про голову Генерального Секретаріату, першого українського уряду у XX столітті, Володимира Винниченка відновлюється державою завдяки діяльності окремих суспільних діячів та громадських ініціатив. У 1993 році ім'я Винниченка присвоєно Кіровоградському педагогічному університету, в 2010 році йому відкрито пам'ятник, встановлена меморіальна дошка на будівлі гуманітарного корпусу Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Найскладніший шлях із забуття доводиться долати постаті Симона Петлюри. Як голові Директорії УНР йому в Україні є лише один пам'ятник — у Рівному, а також меморіальна дошка на будинку колишньої Полтавської духовної семінарії (нині аграрний коледж, вул. Сковороди 1/3), де навчався в 1895–1902 роках Симон Петлюра¹⁹. Незважаючи на плин часу, збереглися меморіальні будинки у Полтаві, де народився і навчався Петлюра, віднайдені будинки у Києві, де проходила його активна діяльність як громадсько-політичного і військового діяча (вул. Володимирська, 36, 57, 78; Богдана Хмельницького, 26; Прорізна, 22), у Вінниці (вул. Соборна, 48; Чкалова, 15) та інших містах.

За часів незалежності встановлено 17 пам'ятників Степану Бандері, провіднику ОУН(б), пам'ятники і пам'ятні знаки Ярославу Стецьку, Олегу Ольжичу, Олені Телізі²⁰. У 1998 році в с. Старий Угринів,

¹⁸ Верстюк В., Скальський В. Українська революція 1917–1921 рр. у політиці формування національної пам'яті в 2007–2010 рр. / Владислав Верстюк, Віталій Скальський // Проблеми вивчення української революції 1917–1921 рр. — Вип. 5. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. — С. 15.

¹⁹ Огієнко В. Траєкторії пам'яті: Михайло Грушевський, Володимир Винниченко та Симон Петлюра в національній пам'яті / Віталій Огієнко // Українська революція 1917–1921 років: погляд із сьогодення. — К., 2013. — С. 210.

²⁰ Симоненко І. Меморіальний простір України: кризовий стан та шляхи оздоровлення / Ігор Симоненко // Стратегічні пріоритети. — 2009. — № 4 (13). — С. 55.

Калуського району Івано-Франківської області почалося відродження садиби, де з 1909 року по 1933 жив Бандера. За рішенням сільського сходу на подвір'ї встановлено символічний хрест, а 14 жовтня 1990 року відкрито перший в Україні пам'ятник. На Європейській площі обласного центру в 2009 році споруджено меморіальний комплекс та пам'ятник Степану Бандері. Символічні хрести, пам'ятні знаки у формі державного герба встановлено на братських могилах українських січових стрільців, вояків УПА у Волинській, Львівській, Тернопільській, в селах Калуського, Коломийського, Рогатинського, Тисменецького районів Івано-Франківської області²¹.

Проблема оздоровлення і гармонізації меморіального простору задля формування у громадян відповідної національної ідентичності вимагає від державних органів здійснення цілеспрямованої політики історичної пам'яті. Як не існує загального консенсусу щодо оцінки періоду радянського минулого, так не вироблена єдина політика щодо пам'ятників. Через брак фінансування призупинена робота над «Зводом пам'яток історії та культури України», на початковому етапі — створення Державного реєстру нерухомих пам'яток України, які є певними охоронними грамотами для національної культурної спадщини. З 143424 пам'яток, що перебувають на державному обліку, до Державного реєстру включено лише 5256 об'єктів²². Упродовж десятиліть в Україні уникають публічного обговорення долі радянського спадку, у тому числі назв вулиць, населених пунктів, встановлення пам'ятників. Офіційна влада, за винятком окремих указів, ситуативних і компромісних, продовжує залишатися осторонь конфліктних історичних питань. В той же час міський простір зазнає суттєвих змін, поряд із радянськими з'являються нові пам'ятники, у тому числі щойно виявлені дорадянського часу. Радянські пам'ятники стають репрезентацією лише одного з періодів історії, хоча і дуже важливого.

Зважена й реалістична гуманітарна політика повинна стати найважливішим пріоритетом влади й громадянського суспільства. Меморіали, топоніміка у різних регіонах України відбивають полярні ціннісні стереотипи й відмінні орієнтації. Якщо в Західній Україні в перші роки незалежності були зняті всі монументи Леніну, то на Сході й Півдні вони

²¹ Денисенко Г. Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини / Галина Денисенко. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. — С. 225–226.

²² Концепція національної політики щодо збереження культурної спадщини в Україні [проект]. Проект Європейської комісії «Регіональне співробітництво для збереження культурної спадщини». — К., 2014. — С. 7, 10.

залишилися майже недоторканими. Станом на 2003 рік на обліку в Києві перебувало 1629 пам'яток історії, а кількість поставлених на облік пам'яток історії протягом п'яти років збільшилась на 151 об'єкт і складає 1780 пам'яток²³. З одного боку, з'являються нові пам'ятки, виявлені в процесі науково-дослідної роботи, з іншого — в умовах зміни ідеологічних пріоритетів у державі змінюється ставлення і оцінка спадщини радянської доби. Згідно наказу Міністерства культури і туризму України від 31 жовтня 2008 року з Державного реєстру нерухомих пам'яток України було виключено 11 пам'ятників, що увічнювали осіб, причетних до організації і здійснення Голодомору та державних репресій в Україні. Упродовж 2007–2008 років в Україні демонтовано близько 2825 об'єктів тоталітарного комуністичного минулого, у тому числі 400 пам'ятників діячам комуністичного режиму — організаторам Голодомору та репресій 1937–1941 років. Перейменовано понад 3000 топографічних назв, що носили їх імена²⁴.

Прийняття 9 квітня 2015 року Верховною Радою України і підписаних президентом України 15 травня 4 законів про декомунізацію: «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки», «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років», «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» поставило на порядок денний низку назрілих питань, у тому числі щодо демонтажу пам'яток періоду тоталітаризму. Разом з тим, держава має взяти на себе обов'язок охорони, упорядкування і збереження пам'ятників і пам'ятних знаків про учасників і жертв Другої світової війни²⁵. Необхідно розробити правовий механізм вирішення цих питань (передусім, щодо назв населених пунктів, міст, використання символіки), що, на жаль, не стало предметом обговорення істориків і широкого кола громадськості. На часі створення єдиного національного реєстру пам'яток Другої світової війни, а також Героїв Небесної сотні і захисників Вітчизни, загиблих у війні проти агресії Росії за суверенітет і територіальну цілісність нашої держави у ХХІ столітті.

²³ Даниленко В.М., Федорова Л.Д. Місце пам'яток історії в історико-культурній спадщині Києва / Віктор Даниленко, Лариса Федорова // Проблеми збереження історико-культурної спадщини Києва / В.О. Горбик (відп. ред.), В.М. Даниленко, Г.Г. Денисенко, Г.І. Катаргіна та ін. — К.: Ін-т історії НАН України, 2009. — С. 134–135.

²⁴ Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/13811.html>

²⁵ Режим доступу: www.bbc.com/russian/international/2015/04/150409_ukraine_rada_anticomunism_law

Окремого розгляду на державному рівні потребує питання, яке виникло навколо демонтажу і перенесення пам'яток радянського періоду до Музею тоталітаризму, створення якого на часі. Наявність таких музеїв, виставок комуністичної символіки, принаймні, знизить конфліктність у справі очищення меморіального простору України, введе цей процес у рамки законних дій. Вирішення цих питань, а також перейменування вулиць, назв населених пунктів, міст, на нашу думку, необхідно проводити за участі громадян міста, району, вулиці, розглядаючи точки зору представників місцевих громад, різних партій і громадських організацій. Тільки виважений підхід, толерантне ставлення дозволить дійти миру і порозуміння у суспільстві і зупинить нав'язану «війну пам'ятників».

Характерними для такого процесу є рекомендації Парламентської асамблеї Ради Європи, висловлені спеціальною резолюцією «Відношення до меморіалів, які є предметом різного історичного тлумачення в державах-членах Ради Європи», прийнятої у січні 2009 року. Поряд з рекомендаціями щодо знесення меморіалів висловлена альтернатива про збереження в музеях «пам'ятників, встановлених завойовниками чи режимом, який вважається пригноблювальним чи ненависним». Остаточне рішення щодо пам'ятників і меморіалів — це суверенний вибір держави, де вони знаходяться, але воно має відповідати нормам міжнародних конвенцій і двосторонніх договорів, наголошується в Декларації²⁶. Така зважена оцінка ситуації, що склалася у меморіальному просторі Європи, цілком стосується й України.

З іншого боку, необхідно пропагувати національну ідею шляхом увічнення борців за незалежність України, учасників національно-визвольних рухів, усвідомлюючи, що міська топоніміка, пам'ятники являються важливими складовими формування світогляду, національної свідомості, спільної пам'яті нації, державницького мислення громадян. Необхідно створити єдиний центральний орган (спеціальний підрозділ Міністерства культури, Інституту національної пам'яті або іншого відомства) із правом видачі дозволу на спорудження, переміщення або демонтаж пам'ятників. На такий орган слід покласти обов'язки охорони існуючих монументів, складання і оновлення Державного реєстру нерухомих пам'яток України, контроль за виконанням органами влади усіх рівнів відповідного законодавства. У складі такого підрозділу належить працювати фахівцям — консультантам з питань археології, архітектури, історії, мистецтвознавства, містобудування, культурології, здатними надавати експертні висновки з суперечливих питань. При цьому слід враховувати загальний

²⁶ Режим доступу: http://gska.2.rada.gov.ua/pls/mpz/docs/899_rez_1652.html.; Симоненко І.М. Меморіальний простір України: кризовий стан та шляхи оздоровлення / Ігор Симоненко // Стратегічні пріоритети. — 2009. — № 4 (13). — С. 59.

процес демократизації суспільного життя, коли органам місцевого самоврядування надається більша самостійність у вирішенні економічних, фінансових, соціальних і гуманітарних питань.

З 2005 року серед наукового і культурного загалу обговорюється цікава і суспільно значуща ідея створення архітектурно-історичного комплексу «Алея видатних діячів України» у Києві. Приклади створення подібних комплексів відомі в минулому у нас і за кордоном. У 1909 році за підтримки Київського відділу Російського військово-історичного товариства була схвалена концепція створення комплексу пам'яток «Історичний шлях» у вигляді скульптурних зображень 15 видатних державних, військових і культурних діячів Київської Русі²⁷. У роки Української революції 1917–1921 років серед передової української інтелігенції з'явилася ідея увічнення пам'яті борців за незалежну Україну. Громадські організації висловили низку пропозицій щодо охорони могил гетьманів України, останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського. У червні 1918 році була прийнята ухвала всенародного українського віче про створення Комітету національної гідності, основною метою якого було вирішення питання про перенесення останків великих синів українського народу до Києва. Зокрема, йшлося про поховання Івана Мазепи в Софійському соборі, реставрації і визнання національною власністю палацу останнього гетьмана України Кирила Розумовського у Батурині²⁸.

Кожна історична епоха вносила своє бачення як історичних подій, так і знакових постатей, про що йшлося в директивних документах в радянський період. У 1950-х роках ЦК пропонував такий порядок проведення екскурсії Києвом: початок біля пам'ятника Леніну, потім — пам'ятник Тарасу Шевченку, Золоті Ворота, Софійський собор, Десятинна церква, пам'ятники князю Володимирі і гетьману Богдану Хмельницькому, Аскольдова могила, Печерський і Видубицький монастирі, музей Тараса Шевченка, пам'ятники та будівлі радянських часів²⁹. У дев'яності роки минулого століття Спілка письменників України і Всеукраїнська спілка краєзнавців виступила з ідеєю створення Національного пантеону видатних українських діячів і розміщення його на місці зруйнованого за радянських часів некрополя «Аскольдова могила» або на Щекавицькій горі, де похований літописний князь Олег, а згодом був магістратський

²⁷ Горбик В.О., Денисенко Г.Г. Военна історія України в пам'ятках / В'ячеслав Горбик, Галина Денисенко. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. — С. 28–29.

²⁸ Відродження. — 1918. — Ч. 4. — 11 липня; Наше минуле. — 1918. — № 1–2. — С. 214; № 3. — С. 155.

²⁹ Скульчик С. Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / Сергій Скульчик. — К.: Вид-во «Часопис «Критика», 2008. — С. 216.

цвинтар³⁰. Пантеон видатних діячів національної історії міг би стати одним з найдієвіших засобів формування національної свідомості та історичної пам'яті громадян.

Такий меморіал визначним діячам української історії бажано об'єднати з «Територією гідності» на Хрещатику і Музеєм Героїв Небесної сотні, які загинули під час Революції гідності в 2013–2014 роках. При його створенні слід передбачити перенесення, у разі можливості, праху визначних постатей, що покоїться на різних цвинтарях, встановлення поруч з похованнями їхніх скульптурних зображень. Окремі монументи були б кенотафами, оскільки могили Івана Мазепи, Пилипа Орлика, Петра Сагайдачного не збереглися³¹. Пантеон одразу став би візитівкою Києва, місцем екскурсійного паломництва. Він був би не менш популярний, ніж площа Героїв у Будапешті, де встановлений Пам'ятник 1000-літтю Угорщини, колонада із скульптурними зображеннями національних героїв і Меморіал угорським солдатам, які загинули у світових війнах; Вавельський замок у Кракові, символ Польщі і особливе місце для польського народу, де у Кафедральному соборі поховані польські монархи, видні політичні діячі, великі поети; площа Венеції у Римі з Палацом Венеції, однією з перших споруд епохи Відродження, грандіозним монументом Віктору Еммануїлу II і пам'ятником Невідомому солдату в пам'ять про італійців, загиблих в роки Першої світової війни³².

Halyna Denysenko (Kyiv)

Senior researcher fellow of the Centre for research of the historical and cultural heritage of the Institute of History of Ukraine NAS of the Ukraine, Candidate of historical Sciences (PhD)

Helena Denysenko (Kyiv)

Docent of the Department of common law disciplines of the Educational-scientific Institute of law and psychology of the National Academy of internal Affairs, Candidate of historical Sciences (PhD)

The Memorial space of Ukraine in the Formation of Historical Memory

This article is dedicated to research of the visual component of the historical memory in Contemporary Ukraine. An analysis of Ukrainian's symbolical space attests about its dependence from political and social-economic processes.

Keywords: *monuments, cultural heritage, historical memory, Memorial space.*

³⁰ Тронько П. Краєзнавство у відродженні духовності та культури / Петро Тронько. — К., 1994. — С. 105, 106.

³¹ Гирич І. «Історичний шлях» у київських монументах: спадок минулого і сьогочасні проблеми / Ігор Гирич // Пам'ятки України. Історія та культура. — 2007. — № 1. — С. 133.

³² Города-музеи Италии: Рим-Венеция-Флоренция-Неаполь-Помпеи-Пиза и Сиена. — Lozzi Roma: edizioni turistiche. — С. 7.